

Оксана Ковальчук (Київ)

Зміст поняття «історичне джерело» та фактори, що впливають на його формування в добу романтизму

Історичне джерело – це певна якість артефактів минулого (старожитностей). Тому зміст цього поняття цілком залежить від комплексу уявлень епохи про залишки минулого, а він в епоху романтизму, що в українській культурі займає другу чверть XIX ст., зазнає суттєвих змін.

Спробуємо з'ясувати сутність цих змін, а також новий зміст, що епоха романтизму вкладає в поняття «історичне джерело».

Попередньо узагальнивши, можемо зазначити, що в епоху романтизму старожитності змінюють своє місце на горизонті людської свідомості, набуваючи всіх ознак важливого об'єкту для пізнання.

Одним з основних, базових запитань, від відповіді на яке багато в чому залежить характер побутування старожитностей в системі соціобуття є характер взаємовідносин влади та старожитностей.

Влада завжди потребувала старожитностей. Зверталася до них і часто, не знаходячи потрібного гатунку, фальшувала. Але які сторони владних інтенцій в той чи інший час обслуговували старожитності? Для прикладу оберемо Російську імперію XVIII–XIX ст., що на той час інкорпоровала більшість українських земель, поширюючи загальноросійські тенденції на територію України. На наш погляд – впродовж всього XVIII ст. звернення до старожитностей в більшій мірі було пов'язано з зовнішньою сферою функціонування держави (з системою міжнародних відносин), тоді як в середині суспільства влада фактично не потре-

бувала опертя на авторитет старожитностей. Звідси виходила й тривала неактуальність більшості з них, перебування в стані забуття.

Впродовж всієї катерининської епохи інтерес до артефактів минулого був спорадичним і вибіркоким. Кінець катерининського правління припадає на початок епохи романтизму в Європі, що в деяких країнах триває аж до 50-х років XIX ст. Саме в цей час в Західній Європі пробуджується великий інтерес до історії та старожитностей. Не оминули ці процеси і Російську імперію. В першій половині XIX ст. відбувається вибух інтересу влади до залишків минулого. На державному рівні фінансуються пошукові роботи старожитностей та їх подальша популяризація; реформується інфраструктура по їх збереженню, створюється система заохочення населення до збирання і збереження залишків старовини і т. д.

Відкриває цю нову практику на початку XIX ст. видання Повного зібрання законів Російської імперії. Хронологічно видання розпочинається з публікації найдавніших законодавчих актів. Цим фактом започатковується епоха інтеграції артефактів минулого в широкий спектр суспільних практик. Фактично швидка поява старожитностей на всіх рівнях суспільства була спричинена тим, що артефакти минулого з початку XIX ст. починають впливати перш за все на парадигмальні, базові структури суспільства, а саме – на систему влади. Тому старожитності проникають до внутрішнього суспільного простору й починають домінувати в ньому, тоді як на орбіті зовнішньої політики присутність старожитностей зменшується.

Отже, контакти влади і старожитностей стали більш тісними, бо з початку XIX ст. влада вже потребувала їх в багатьох аспектах свого побутування – як свого структурного елемента, як маски, за якою може приховатися стара владна суть, як вагомий ідеологічний чинник і т. д.

Оскільки владний дискурс у першій половині XIX ст. формується з урахуванням ролі старожитностей, то й соціальні страсти, що безпосередньо зазнають владного впливу, теж зорієнтовані на артефакти минулого. Останні потрапляють до соціального

буття через включення їх до різних соціальних практик: моралі, моди, етики, естетичних уподобань, до інтелектуальних практик.

Отже, романтизм для старожитностей став знаменним ще й тим, що вони в цей час стають об'єктами вивчення і дослідження, відокремлюючись від потреб історіографії. Починають існувати самостійно і безвідносно до якихось інших ціннісних орієнтацій. Вони самі стають цінністю.

Якщо в попередні періоди термін «старожитності» з'являється інколи і випадково, то в другій чверті XIX ст. він став стійким, загальноживаним і означав цілком самостійну сферу діяльності. Про що, зокрема, свідчать назви історичних гуртків і товариств, де термін «старожитності» фігурує поряд з терміном «історія» й означає цілком окремий, самостійний вид діяльності.

В першій половині XIX ст., а особливо в другій його чверті, уявлення про те, що може бути старожитностями змінилося, внаслідок чого їх кількість зросла. Можна зазначити, що після романтизму артефактами минулого почали вважати значно ширше коло залишків минулого, ніж скажімо в епоху просвітництва. Якщо до романтизму фактично єдиним джерелом свідчень про минулі епохи вважалися письмові, то за період романтизму внаслідок зміни мислительної парадигми історичними джерелами поряд з традиційними письмовими почали вважати матеріальні залишки, викопні рештки (якими зайнялася археологія), усні свідчення (фольклорні, етнографічні матеріали), старовинні ландшафти, тощо.

Епоха романтизму схильна до романтизації свідчень старовини, намагаючись віднайти в них потаємний зміст. Визнаючи самостійну і потаємну природу залишків минулого, епоха тим самим стимулює розвиток таких наукових практик, що зорієнтовані виключно на самі артефакти минулого. Це такі науки як археологія.

Лише на початку XIX ст., на думку П. Курінного¹, розпочинаються систематичні дослідження на території України, що співпадає з загальноєвропейськими тенденціями. Якщо раніше домінувала антична археологія, то на 30-ті роки XIX ст. з'являється цілий ряд нових напрямків. Окрім екзотичних, таких як єгип-

тологія та асирологія, вчені зацікавилися розкопками на території Центральної та Східної Європи. На території України в цей час склалося декілька осередків, з власними тематиками дослідження.

Старожитності стають предметом пильної уваги в період романтизму. Весь світ, в тому числі й залишки минулого, постають перед дослідником заново, вимагаючи і нових форм опису. В період романтизму вимоги до останньої зростають: в анкети, за якими повинен проводитися опис старожитностей, включається більше пунктів, що зосереджуються саме навколо індивідуальних рис предмету опису (зокрема Я.Грімм вимагає від дослідників не лише ретельного запису фольклору, але й збереження своєрідності говірки тієї чи іншої місцевості).

Увага дослідників концентрується на сутнісних характеристиках об'єкту, відбувається його осягнення (в буквальному сенсі – обмацування). Це є відмінним від просвітницького підходу, що ігнорував фактурність світу. Романтики ж розширили горизонт, повернули світу старовини його фактурність. Тому важливими стають сутнісні характеристики об'єкта. Цікавими стають фактурні особливості старожитностей: папір, оформлення, водяні знаки, форма та колір літер, характер почерку мовна специфіка усної передачі оповідей про минуле – безліч деталей, які в свій час були відкинуті епохою просвітництва. Вивчаючи їх, романтики формують нові наукові практики (багато сучасних спеціальних історичних дисциплін започатковані саме в період романтизму) або надають вже існуючим нового тематичного повороту.

В епоху романтизму спеціальні історичні дисципліни спрямовані на освоєння зовнішнього і внутрішнього простору пам'яток. Така пильна увага до артефактів минулого в означену епоху мала відповідне філософське обґрунтування. Вона багато в чому завдячує філософській концепції Канта, що спрямувала інтелектуальні зусилля людини на осягнення не так абстрактних речей, як на ті, що були створені самою людиною, отже, єдино можливі для її пізнання. Філософія романтизму сприймає цю кантіанську тезу, дещо змінюючи трактування природи речей. Зокрема, сутність старожитностей вони наділяють великою долею іраціо-

нального, адже вони є результатами не лише раціональних зусиль, але й наслідком несвідомих процесів діяльності людини, зокрема існуванню певної традиції. Тому в період романтизму змінюється і сама методика дослідження старожитностей: раціональна поступається місцем інтуїції, здогадці, відчуженню і т. д. І лише в контексті романтичної парадигми уможлиблюється герменевтична методика Ф. Шлайєрмахера, на основі якої вибудовуються такі наукові практики, що займаються освоєнням «внутрішнього» простору старожитностей.

Якщо такі дисципліни, як палеографія, археологія, філігранологія, нумізматику займалися переважно зовнішнім вивченням старожитностей, то інші дисципліни займалися дослідженням їх зсередини. У цьому плані археографія обіймала обидві ці площини, намагаючись відтворити не лише зовнішній вигляд письмової пам'ятки, але й її смисл, що було вже пов'язано із проблемою розуміння: «...недостатньо прочитати текст палеографічно, необхідно зрозуміти його смисл текстологічно»².

Саме в епоху романтизму проблема розуміння постала на повен зріст. Новий поворот в герменевтичному вченні (а герменевтика – це вчення про розуміння) пов'язують із Ф. Шлайєрмахером.

Якщо світ є потенційно складним, а його домінуючою ознакою є двозначність, таємничість, неосяжність (як вважали романтики), то для людини у відносинах з цим світом складних речей і об'єктів більш властивим є стан нерозуміння, ніж розуміння: «Загальна герменевтика, стверджував Ф. Шлайєрмахер, повинна виходити з того, що самозрозумілим є не розуміння, а нерозуміння і що саме «бажання і пошуки» розуміння є справжньою проблемою мистецтва тлумачення»³. Тому герменевтика набуває масштабів універсального знання: «...розробляючись з в. Загальну герменевтику цей теоретик виходив з факту універсальності феномену розуміння в культурному житті людини (минулому та сучасному). Якщо розуміння має універсальний характер, такою самою універсальною (загальною) повинна бути і герменевтика як учення про розуміння. Для Ф. Шлайєрмахера розуміння завжди є проблематичним, тобто проблема розуміння завжди

існує в суспільно-історичному житті людини. У цьому висуненні проблематичності розуміння й відповідної універсалізації герменевтики полягає сутність того повороту в її історії, що здійснив Ф. Шлайєрмахер»⁴.

Універсальність проблеми розуміння поширюється й на світ старожитностей.

Як уже зазначалося, старожитності в епоху романтизму стають самостійним явищем. Зокрема приходить усвідомлення того, що тексти не слугують простим інструментом для вивчення історичних подій, а самі є подіями, вартими вивчення.

Щодо залишків минулого, то причинами їх такої складності, загадковості, «чужості», окрім універсальних причин (як то, полісемія, що притаманна для результатів духовних зусиль), є те, що вони віддалені від дослідника культурологічною мовною, історичною і часовою дистанцією.

Складність структури об'єктів породжує проблему їх адекватного розуміння. Те, що герменевтика зайнялася вивченням широкого спектру старожитностей (зокрема у Харківському університеті разом зі спеціальними історичними дисциплінами вивчали й герменевтику), саме по собі є симптоматичним. Адже вона завжди займалася пам'ятками – об'єктами підвищеної складності. Отже, те, що в поле зору герменевтики в цей час потрапляє широкий спектр старожитностей, засвідчує, що романтизм трактує їх як полісемічні, загадкові об'єкти, що мають декілька смислових планів. У XIX ст. поширеним синонімом терміну «залишки минулого» стає термін «пам'ятки».

Термін «історичне джерело» в епоху романтизму формується під впливом вищезазначених факторів і тенденцій. На зміну терміну «залишки», яким просвітництво звично означувало джерельну базу історіописання, приходять декілька нових термінів. У першій половині XIX ст. з'являється сам термін «історичне джерело». Але показовим є той факт, що він виростає з більш широкого поняття «пам'ятки», почасти перебираючи його семантику. Так, наприклад, Н. Устрялов в «Російській історії» термін «історичне джерело» прирівнює до поняття «пам'ятник минулого» й трактує його як рівнозначний йому.

Цікавим є і той факт, що і в подальшому розвитку джерелознавства термін «пам'ятки» означає найбільш важку для розуміння групу джерел.

Разом з романтизмом до джерелознавства знову повертається проблема складності перетворення пам'ятки минулого на історичне джерело: з одного боку, це визнання за свідченнями минулого певної «непрозорості», коли воно є до кінця непрочитуваним, а з іншого – нігілістичне вчення М. Каченовського, який у своєму запереченні сучасного розуміння історичного джерела знову приходив до ідеї його закритості.

Як уже зазначалося, «історичне джерело» – це певний стан старожитності. Якщо термін «пам'ятка» передбачає певну функціональну невизначеність, то термін «історичне джерело» має вузьке функціональне призначення: це те, що інформує історика про історичну минувшину. Крім того, в цьому терміні закладена певна залежність, певна постпозиція по відношенню до історіографії. Тобто стан та пріоритети джерельної бази історіографії тієї чи іншої епохи буде залежати від специфіки історичних концепцій.

Сутність історичних концепцій епохи романтизму вдало визначив Гегель. Його власна концепція історії стане квінтесенцією розвитку історико-філософської думки епохи романтизму. Гегель спробував створити концепцію універсальної історії. В основу апріорно сконструйованої схеми світової історії був покладений його діалектичний принцип. Власне Гегель втілював намагання романтиків – поєднати в одній системі не поєднуване, протилежне. До того часу філософія раціоналізму уникала поєднання в одній системі протилежностей, надаючи перевагу принципу або – або. Романтизм з його прагненням до універсальності знайшов відображення в універсальній філософії Гегеля. Але, як зазначає сучасна філософська критика, поєднання протилежностей, універсалізм притаманний перш за все міфологічному типу мислення. Отже, для історіографічних концепцій романтизму притаманне прагнення до пошуку універсальних історичних схем, що спонукало істориків звертатися до горизонту міфологічного мислення. І дійсно, українська романтична історіографія спов-

нена міфемами, що відобразилося в багатьох речах: в історичних моделях; в масштабах історії, що описується; історичних об'єктах; самій формі викладу історичної оповіді і т. д. Для ілюстрації цієї тези звернемося лише до окремих епізодів української історіографії епохи романтизму. Так, однією з об'єднуючих рис є спроба осмислити універсальну історію України з позицій міфотворчого мислення. Найбільш яскравими зразками є ті роботи, де історія України моделюється за зразком Біблії (М. Костомаров, П. Куліш) або за принципом міфу про першопочаток (М. Максимович).

В історичних дослідженнях періоду романтизму фігурує «маркована» земля: «свята земля», де народжуються українські праведники (М. Максимович); химерна територія, де час, простір, людина переживають моменти трансформації (це Запоріжжя у П. Куліша), а також декілька окремих об'єктів (зокрема козацька степова могила); пратериторія – основа цивілізаційних зрушень (це Київщина у М. Максимовича, Запоріжжя у М. Гоголя); творення образу легендарного степу (А. Скальковський). Та й загалом, творення образу України як землі обітованої (М. Гоголь, П. Куліш, М. Костомаров).

В історії діють легендарні особистості: великі воїни, характерники, химерні постаті, що за життя зазнають декількох перетворень (Ю. Хмельницький, І. Брюховецький); хтонічні язичницькі сили і т. д.

Загалом для української історіографії характерною дійовою особою є народ-велет, що спонукає до моделювання історії як серії його міфічних діянь. Цьому народу-велету відповідають гіперболізовані реалії: велетенська територія, де протікає його історія; масштабність дій і навіть фантастична кухня та обрядовість.

Часто історія може описуватись як дія, що відбувається в декількох площинах, з різними просторовими та часовими координатами, що характерно для історичних досліджень П. Куліша.

Із зростанням ролі міфотворчого начала стає актуальною і така його складова як емоційний чинник. Історик намагається позбавитись ролі спостерігача і проникнути у тло епохи. Тому

логічний опис змінюється чуттєвим враженням від доторкання до історичної матерії. Виникає ряд кривавих історій, історій жаху. Минуле уявляється то як драма, то як епопея.

Виклад історичної оповіді теж обирається незвичний – у формі циклу пісень (П. Куліш) або одкровення (М. Костомаров).

Елементи історичної оповіді часто запозичувалися з фольклору, бо народна свідомість носила елементи міфотворчого мислення. В українському фольклорі зберігся (попри реальність) праобраз натуралістичної цілісності, горизонт світовідчуття, де формуються образи і уявлення метафізичної єдності. Це був надзвичайно плідний матеріал. Для української історіографії на певному етапі такий тип мислення був прийнятним, оскільки виявився продуктивним у вирішенні історичної дилеми, що постала перед українським соціумом. Адже для української інтелігенції початку ХІХ ст. історія була вже доконаним фактом: «На початку 19 ст. в історіографії в романтичній історичній прозі «малоросійської школи» вже доволі чітко увиразнювався розрив між сакральним минулим і профанним теперішнім історичним часом»⁵.

В 30-40-х р.р. ХІХ ст. спостерігається спроба подолання цього розриву за допомогою творення метафізичної історії.

Ще не з'явилися рецепти виходу з кризи, але вже відбулося певне зречення минулих констант, що проявилось перш за все в критиці джерельної бази попередніх історіографічних концепцій. Певний переломний етап в осмисленні історії України ілюструють слова І.Срезневського стосовно недостатності джерельної бази для формування уявлення про історію України. Він зазначив, що головна проблема й складність у написанні справжньої історії України полягає не в тому, що взагалі відсутні будь-які джерела до історії України. Літописи і актовий матеріал, за якими раніше реконструювали минувшину, дають уявлення про фізичну історію, історію доконаних фактів, що для істориків-романтиків було недостатньо.. Відтак головним завданням дослідників має стати пошук «справжніх» джерел до історії України. Для нової концепції історії України потрібні нові, потужні джерела народної пам'яті. Таким вповні широкомасштабним джерелом стає український фольклор і, перш за все, історичні пісні та думи. Унікаль-

ність цього історичного джерела полягає в тому, що воно, одне з небагатьох, сягає давніх часів, залишаючись фактично єдиним відбитком «Життя всієї нації у всіх проявах і змінах від передісторичних часів аж до наших днів»⁶.

Отже, фольклорний та етнографічний матеріал у період романтизму змінює свій статус. Якщо для історіографії епохи просвітництва це лише ілюстративний елемент, то в 30-40-х роках ХІХ ст. він є повноцінним історичним джерелом. Причому джерелом не лише потрібної емоційної «напруги» історичного матеріалу, а й зразком для творення історіографічних концепцій.

Також в романтизмі актуалізується образ сакрального джерела – єдиної і справжньої оповіді про сенс історії народу. Так, М.Костомаров у «Книзі буття українського народу» зазначив, що справжнє джерело історії козацьких подвигів знаходиться на небі.

В українському романтизмі уявлення про сакральне джерело конкретизується також в образі «прихованого льоху» – своєрідного загубленого архіву, в якому містяться справжні джерела до історії України. Такі уявлення втілюються в пошуках метатексту, універсального першоджерела. Такий метатекст українські романтики, зокрема, хотіли віднайти за допомогою історичних пісень. Численні проекти по збиранню українських пісень були підпорядковані не так естетичним потребам, як необхідності компонування з цих уламків історичної минувшини суцільного тексту, справжнього джерела до історії народу.

Відрізняється сам спосіб осягнення історії. Романтики звертаються не до розуму, а до відчуття. В процесі сприйняття залишки минулих епох є матеріалом для навіювання. Історик, прагнучи проникнути в дух епохи, звертає увагу на ті її сторони, які впливають на чуттєве сприйняття, породжують образний ряд.

Для навіювання використовуються раніше незадіяні види джерел. П.Куліш звертається до речових пам'яток 17-18 ст., намагаючись через них відтворити атмосферу епохи. Так само ретельно вивчається і старовинний одяг. Романтизм надає історичній оповіді більшої фактурності. Саме віра в можливість проникнення в дух історії через історичні джерела, на наш погляд, була

для самих романтиків моральним виправданням їх діяльності по фальсифікації пам'яток минулого. Більшість з них вірила, що, проникнувши в атмосферу старовини, вони перетворюються на медіумів, а, отже, стають тими, рукою яких водить сама історія, відновлюючи втрачені тексти.

Отже, в період романтизму історичне джерело конститується як незалежне від історіографічних концепцій, чому посприяли певні фактори. Зокрема посилення ролі старожитностей в системі соціобуття та їх конститування як складних для пізнання об'єктів, що породжує навколо них цілий ряд наукових практик, спрямованих на осмислення пам'яток минулого.

¹ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну – Полтава, 1994.

² Лихачев Д. С. Текстология М.-Л., 1964. – С. 63.

³ Квіт С. М. Основи герменевтики Навч. посібник – К., 2003. – С. 43.

⁴ Там само. – С. 46.

⁵ Забужко О. Шевченків міф про Україну. Спроба філософського аналізу. – К., 1997. – С. 103.

⁶ Кошиць О. Про українську пісню і музику // Народна творчість та етнографія. – 1999. – №1. – С. 39.